

I. Η ΕΙΚΟΝΑ

Οι εικόνες είναι σημαίνουσες επιφάνειες. Τις περισσότερες φορές συμβολίζουν κάτι «εκεί έξω», και σκοπός τους είναι να μας επιτρέψουν να το φανταστούμε αφαιρώντας το, περιορίζοντας τις τέσσερις διαστάσεις του χωρο-χρόνου στις δύο διαστάσεις ενός επιπέδου. Η ικανότητα αυτή να αφαιρούμε επίπεδα από το χωρο-χρόνο «εκεί έξω» και να προβάλλουμε αυτή την αφαίρεση πάλι «εκεί έξω» μπορεί να ονομαστεί «φαντασία», και αποτελεί προϋπόθεση της παραγωγής και της ερμηνείας εικόνων. Της κωδικοποίησης δηλαδή των φαινομένων σε δισδιάστατα σύμβολα και ακολούθως της αποκωδικοποίησης των συμβόλων αυτών.

Η σημασία –το νόημα– των εικόνων βρίσκεται στην επιφάνειά τους. Μπορεί να γίνει αντιληπτό με μια ματιά. Το νόημα που γίνεται όμως αντιληπτό σ' αυτή την περίπτωση είναι επιφανειακό. Αν θέλουμε να προσδώσουμε σ' αυτό το νόημα κάποιο βάθος, πρέπει να επιτρέψουμε στο βλέμμα μας να περιπλανηθεί πάνω σ' αυτή την επιφάνεια και να ανακατασκευάσει έτσι τις διαστάσεις που έχουν αφαιρεθεί. Η περιπλάνηση αυτή των ματιών πάνω στην επιφάνεια μίας εικόνας ονομάζεται «σάρωση». Η διαδρομή που ακολουθούν τα μάτια μας καθώς σαρώνουν είναι περίπλοκη γιατί διαμορφώνεται τόσο από τη δομή της εικόνας όσο και από τις προθέσεις μας κατά την παρατήρησή της. Το νόημα της εικόνας λοιπόν, καθώς αποκαλύπτεται από τη σάρωση, είναι η σύνθεση δύο προθέσεων: αυτής που εκδηλώνεται μέσα από την ίδια την εικόνα και εκείνης του παρατηρητή. Έτσι, οι εικόνες δεν αποτελούν μονοσήμαντα συμπλέγματα συμβόλων όπως οι αριθμοί, για παράδειγμα, αλλά πολυσήμαντα συμπλέγματα συμβόλων: οι εικόνες προσφέρουν χώρο για ερμηνεία.

Καθώς το βλέμμα που σαρώνει περιπλανάται στην επιφάνεια της εικόνας, αντιλαμβάνεται το ένα στοιχείο μετά το άλλο: εδραιώνει μια χρονική σχέση μεταξύ τους. Μπορεί να επιστρέψει σε κάποιο στοιχείο που έχει ήδη δει, μετασχηματίζοντας έτσι το «πριν» σε «μετά». Η διάσταση του χρόνου λοιπόν που ανακατασκευάζεται με τη σάρωση είναι αυτή της αέναης επιστροφής. Το βλέμμα εδραιώνει σημαντικές σχέσεις ανάμεσα στα στοιχεία της εικόνας. Μπο-

ρεί να επιστρέψει ξανά και ξανά στο ίδιο στοιχείο της εικόνας, εδραιώνοντας το στοιχείο αυτό σαν το επίκεντρο του νόηματος της εικόνας. Έτσι, στο χώρο που ανακατασκευάζεται μέσω της σάρωσης δημιουργούνται σημαντικές σχέσεις. Δημιουργούνται τα πλέγματα εκείνα στα οποία το ένα στοιχείο νοηματοδοτεί όλα τα υπόλοιπα και αντλεί σε αντάλλαγμα από εκείνα το δικό του νόημα.

Αυτός ο χωρο-χρόνος της εικόνας δεν είναι τίποτε περισσότερο από τον κόσμο της μαγείας, ένας κόσμος στον οποίο τα πάντα επαναλαμβάνονται και συμμετέχουν σ' ένα σημαίνον νοηματικό πλαίσιο. Ο κόσμος της μαγείας είναι δομικά διαφορετικός από αυτόν της ιστορικής γραμμικότητας, στον οποίο τίποτε δεν επαναλαμβάνεται, όπου το καθετί είναι αποτέλεσμα κάποιων αιτιών, και γίνεται με τη σειρά του αίτιο αποτελεσμάτων. Στον ιστορικό κόσμο, για παράδειγμα, η ανατολή του ήλιου είναι η αιτία του λαλήματος του κόκορα· στο μαγικό κόσμο, η ανατολή σημαίνει λάλημα και το λάλημα σημαίνει ανατολή. Το νόημα των εικόνων είναι μαγικό.

Η ερμηνεία των εικόνων πρέπει να λάβει υπόψη το μαγικό τους χαρακτήρα. Είναι λάθος να ερμηνεύονται οι εικόνες σαν «παγωμένα συμβάντα». Αντιθέτως, υποκαθιστούν συμβάντα με καταστάσεις. Η μαγική τους δύναμη οφείλεται στην ιδιότητά τους να αποτελούν επιφάνειες, και η εγγενής διαλεκτική τους, οι εσωτερικές αντιφάσεις τους, πρέπει να εκτιμηθούν υπό το φως της μαγείας που διαθέτουν.

Οι εικόνες είναι μεσολαβήσεις ανάμεσα στον άνθρωπο και τον κόσμο. Ο άνθρωπος *ek-sistiert* (στέκεται έξω από [ελλ. υπάρχει]), που σημαίνει πως δεν διαθέτει άμεση πρόσβαση στον κόσμο. Σκοπός των εικόνων λοιπόν είναι να παραστήσουν τον κόσμο και να τον κάνουν κατανοητό στον άνθρωπο. Ακόμη όμως και ενόσω το κάνουν αυτό, παρεμβάλλονται ανάμεσα στον άνθρωπο και τον κόσμο. Προορίζονται για χάρτες και μετατρέπονται σε οθόνες. Αντί να παραστήσουν τον κόσμο στον άνθρωπο, τον αποκρύπτουν, θέτουν τον εαυτό τους στη θέση του κόσμου, σε βαθμό που ένας άνθρωπος ζει σαν συνάρτηση των εικόνων που έχει παράγει. Δεν τις ερμηνεύει πλέον, τις επαναπροβάλλει στον κόσμο «εκεί έξω» χωρίς ερμηνεία. Ο κόσμος παίρνει έτσι τη μορφή εικόνας, γίνεται ένα νοηματικό πλαίσιο σκηνών και καταστάσεων. Αυτή η αντιστροφή της λειτουργίας της εικόνας μπορεί να ονομαστεί «ειδωλολατρία» και είναι τώρα δυνατόν να δούμε πώς εκδηλώνεται: οι πανταχού παρούσες τεχνικές εικόνες έχουν αρχίσει να ανακατασκευάζουν μαγικά την «πραγματικότητα» σε ένα ολοκληρωμένο σενάριο που θυμίζει εικόνα. Εδώ εμφανίζεται ένα είδος λήθης. Ο άνθρωπος ξεχνάει

ότι παρήγαγε ο ίδιος εικόνες για να προσανατολιστεί στον κόσμο· προσπαθεί τώρα να προσανατολιστεί μέσα στις εικόνες. Δεν μπορεί να ερμηνεύσει πια τις δικές του εικόνες, υπάρχει πλέον σαν συνάρτησή τους. Η φαντασία έχει μετατραπεί σε παραίσθηση.

Η εποχή αυτή δεν είναι η πρώτη που η εσωτερική διαλεκτική της παρεμβολής της εικόνας έχει πάρει κρίσιμες διαστάσεις. Στη διάρκεια της δεύτερης προ Χριστού χιλιετίας ο άνθρωπος είχε αποξενωθεί εξίσου από τις εικόνες του. Ορισμένοι άνθρωποι τότε προσπάθησαν να θυμηθούν την αρχική πρόθεση που κρυβόταν πίσω από τις εικόνες. Επιχείρησαν να σκίσουν τις οθόνες με σκοπό να ανοίξουν και πάλι το δρόμο προς τον κόσμο που κρύβεται πίσω από αυτές. Η μέθοδός τους ήταν να αποσπασούν τα στοιχεία (pixels) της εικόνας από την επιφάνειά της και να τα τοποθετήσουν σε σειρές. Εφηύραν τη γραμμική γραφή. Κωδικοποίησαν έτσι τον κυκλικό χρόνο της μαγείας στον γραμμικό χρόνο της ιστορίας. Ήταν η αρχή της «ιστορικής συνείδησης» και της «ιστορίας» με τη στενή έννοια του όρου. Η ιστορική συνείδηση είναι έκτοτε αφοσιωμένη στον αγώνα ενάντια στη μαγική συνείδηση. Η αφοσίωση αυτή ενάντια στις εικόνες μπορεί να παρατηρηθεί στους Εβραίους προφήτες και σε ορισμένους Έλληνες φιλοσόφους, ειδικότερα στον Πλάτωνα.

Ο αγώνας της γραφής ενάντια στις εικόνες, της ιστορικής συνείδησης ενάντια στη μαγεία, σημαδεύει ολόκληρη την ιστορία. Με την εφεύρεση της γραφής γεννήθηκε μια νέα δυνατότητα: η «εννοιολογική σκέψη». Η ικανότητα δηλαδή να αφαιρεί κανείς γραμμές από τις επιφάνειες, να παράγει και να ερμηνεύει κείμενα. Η εννοιολογική σκέψη είναι πιο αφηρημένη από την αντίληψη μέσω εικόνων, αφού η πρώτη αφαιρεί από τα φαινόμενα όλες τις διαστάσεις αφήνοντας μόνον αυτήν της ευθείας. Εφευρίσκοντας τη γραφή λοιπόν ο άνθρωπος απομακρύνθηκε από τον κόσμο ένα ακόμη βήμα. Τα κείμενα δεν υποδηλώνουν τον κόσμο αλλά τις εικόνες που κομματιάζουν. Ερμηνεύοντας κείμενα ανακαλύπτεις ουσιαστικά τις εικόνες που εννοούν. Σκοπός των κειμένων είναι να εξηγούν τις εικόνες, των εννοιών να κάνουν κατανοητές τις νοητικές παραστάσεις. Τα κείμενα λοιπόν είναι ένας μετακώδικας των εικόνων.

Έτσι τίθεται το ερώτημα της σχέσης μεταξύ κειμένου και εικόνας. Πρόκειται για το κεντρικό ερώτημα της ιστορίας. Στο Μεσαίωνα το ερώτημα αυτό πήρε τη μορφή αγώνα ανάμεσα στη Χριστιανική πίστη προς τα κείμενα και την ειδωλολατρία των εθνικών. Στη νεότερη εποχή το ερώτημα παίρνει τη μορφή αγώνα ανάμεσα στην επιστήμη, που βασίζεται στα κείμενα, και τις ιδεολογίες, που είναι

προσκολλημένες στην εικόνα. Εκδηλώνεται σαν ένας διαλεκτικός αγώνας. Όσο περισσότερο ο Χριστιανισμός μαχόταν τον παγανισμό, απορροφούσε εικόνες και γινόταν έτσι παγανιστικός ο ίδιος. Όσο περισσότερο η επιστήμη πολεμούσε τις ιδεολογίες, απορροφούσε εικόνες και γινόταν έτσι ιδεολογική η ίδια. Η εξήγηση αυτής της διαλεκτικής είναι η εξής: παρ' ό,τι τα κείμενα εξηγούν τις εικόνες με σκοπό να τις απαλείψουν, οι εικόνες με τη σειρά τους εικονογραφούν τα κείμενα με σκοπό να παραστήσουν το νόημά τους. Παρ' ό,τι η εννοιολογική σκέψη αναλύει τη μαγική σκέψη με σκοπό να την απαλείψει, η μαγική σκέψη διεισδύει στην εννοιολογική με σκοπό να αποδώσει το νόημά της. Στην πορεία αυτής της διαλεκτικής διαδικασίας, η εννοιολογική και η μαγική σκέψη αλληλοενισχύονται: τα κείμενα αποκτούν περισσότερη φαντασία και οι εικόνες γίνονται περισσότερο εννοιολογικές. Η διαδικασία συνεχίζεται μέχρι του σημείου όπου μπορεί κανείς να βρει πλέον σήμερα στα επιστημονικά κείμενα πολύ υψηλό βαθμό φαντασίας, και στις εικόνες (που παράγονται για παράδειγμα από ηλεκτρονικούς υπολογιστές) ιδιαίτερα υψηλό βαθμό εννοιολογικότητας. Έτσι η αρχική ιεραρχία κωδίκων ανατρέπεται πλαγίως. Τα κείμενα –που αρχικά ήταν μετα-κώδικες των εικόνων– διαθέτουν πλέον εικόνες σαν δικούς τους μετα-κώδικες.

Το θέμα όμως δεν σταματά εδώ. Η γραφή είναι μια μεσολάβηση, όπως ακριβώς οι εικόνες, και υπόκειται συνεπώς στην ίδια εσωτερική διαλεκτική. Η γραφή δεν αντιφάσκει απλά σε ό,τι αφορά τις εικόνες. Τεμαχίζεται μόνη της από μια εσωτερική αντίφαση. Σκοπός της γραφής είναι να μεσολαβήσει ανάμεσα στον άνθρωπο και τις εικόνες του, να τις εξηγήσει. Κάνοντας αυτό τα κείμενα παρεμβάλλονται ανάμεσα στον άνθρωπο και τις εικόνες του: κρύβουν τον κόσμο από τον άνθρωπο αντί να τον παραστήσουν με πληρότητα. Όταν συμβαίνει αυτό, ο άνθρωπος δεν μπορεί πια να ερμηνεύσει τα κείμενά του ούτε να ανακατασκευάσει τις εικόνες που εννοούν. Και όταν τα κείμενα γίνονται ακατανόητα, μη αναπαραστήσιμα δηλαδή σε εικόνες, ο άνθρωπος ζει σαν συνάρτηση των κειμένων του. Εκδηλώνεται μια «κειμενολατρία» που είναι εξίσου παραισθητική με την ειδωλολατρία. Παραδείγματα κειμενολατρίας, πίστης δηλαδή στα κείμενα, αποτελούν ο ορθόδοξος Χριστιανισμός και ο Μαρξισμός: πρόκειται για κείμενα που προβάλλονται στον κόσμο «εκεί έξω», με τον άνθρωπο να βιώνει, να γνωρίζει και να αξιολογεί τον κόσμο σαν συνάρτηση των κειμένων αυτών. Ένα εντυπωσιακό παράδειγμα της αδυναμίας αναπαραστάσης των κειμένων σε εικόνες προσφέρεται από το σημερινό διάλογο των επιστημών: σε ό,τι αφο-

ρά το επιστημονικό σύμπαν (το άθροισμα νοημάτων των επιστημονικών κειμένων) δεν γεννάται καν η υπόθεση πως μπορεί να παρασταθεί με τη φαντασία. Όταν φανταζόμαστε κάτι που ανήκει στο επιστημονικό σύμπαν, είμαστε θύματα λανθασμένης αποκωδικοποίησης: αυτός που επιθυμεί να φανταστεί το νόημα των εξισώσεων της θεωρίας της σχετικότητας δεν τις έχει καταλάβει καθόλου. Αφού σε τελική ανάλυση όλες οι έννοιες αναφέρονται σε νοερές παραστάσεις (όπως και να ορίζει τη «νοερή παράσταση» η λογική ανάλυση), το σύμπαν της επιστήμης είναι «κενό».

Η κειμενολατρία έφτασε σε κρίσιμο σημείο το 19ο αιώνα. Για την ακρίβεια επρόκειτο για το τέλος της ιστορίας. Η ιστορία, με την ακριβέστερη έννοια, είναι ο προοδευτικός μετασχηματισμός των εικόνων σε έννοιες, η προοδευτική εξήγηση των νοερών παραστάσεων, η προοδευτική απομαγικοποίηση, η προοδευτική κατανόηση των εννοιών. Όταν τα κείμενα δεν είναι πια κατανοητά, δεν υπάρχει πλέον τίποτε να εξηγηθεί, και η ιστορία παύει.

Ήταν ακριβώς σ' αυτό το κρίσιμο σημείο, το 19ο αιώνα, που εφευρέθηκαν οι τεχνικές εικόνες, με σκοπό να καταστήσουν τα κείμενα και πάλι κατανοητά, να τα φορτίσουν με μαγεία, ξεπερνώντας έτσι την κρίση της ιστορίας.

